

## Γεωγραφίες

Αρ. 22 (2013)

Γεωγραφίες, Τεύχος 22, 2013



### ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

## ΔΙΚΤΥΑ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ειρήνη Σωτηροπούλου

### 1. Εισαγωγή

Η διδακτορική διατριβή με τίτλο «Δίκτυα ανταλλαγής και παράλληλα νομίσματα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και το παράδειγμα της Ελλάδας» εκπονήθηκε στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης.<sup>1</sup> Αντικείμενο της διατριβής είναι οι συναλλαγές χωρίς επίσημο νόμισμα που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα και δεν πρόκειται για αχρήματες συναλλαγές μεταξύ συγγενών ή φίλων, αλλά ούτε και για φιλανθρωπική δραστηριότητα. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε ομάδες και δίκτυα που λειτουργούν τοπικά ή πανελλαδικά και με διάφορες μεθόδους επιτρέπουν στα μέλη τους να συναλλάσσονται χωρίς να χρησιμοποιούν το ευρώ. Υπάρχουν και άνθρωποι που πραγματοποιούν τέτοιες συναλλαγές χωρίς να είναι μέλη κάποιας ομάδας, αλλά η δυνατότητα να καταγραφεί αυτή η δραστηριότητα εκτός των ομάδων είναι εξαιρετικά δύσκολη.

Η τυπολογία που χρησιμοποιήθηκε τελικά για την έρευνα διέκρινε τα μελετώμενα σχήματα σε:

α) παράλληλα νομίσματα, δηλαδή μονάδες μέτρησης της αξίας της συναλλαγής που δημιουργούνται από τους ίδιους τους χρήστες-μέλη της ομάδας. Δύο κύρια είδη παράλληλων νομισμάτων που υπάρχουν στην Ελλάδα είναι τα νομίσματα αμοιβαίας πίστωσης (mutual

credit) και οι τράπεζες χρόνου (χρονοτράπεζες).

β) δίκτυα ανταλλαγής, δηλαδή ομάδες όπου οι συναλλαγές γίνονται χωρίς καμία κοινή μονάδα μέτρησης, αλλά με αναλογίες που συμφωνούνται κατά περίπτωση. Τα δίκτυα ανταλλαγής διακρίνονται σε γενικά και ειδικευμένα.

γ) χαριστικά δίκτυα, που είναι διαδικτυακές ομάδες όπου τα μέλη προσφέρουν χωρίς αντάλλαγμα και λαμβάνουν χωρίς αντάλλαγμα, και χαριστικά-ανταλλακτικά παζάρια, όπου τα είδη προς χάρισμα συγκεντρώνονται σε ένα φυσικό χώρο όπου γίνονται οι χαριστικές συναλλαγές. Τα χαριστικά παζάρια διακρίνονται σε μόνιμα, τακτικά και κατά περίπτωση.

δ) ιδιότυπα σχήματα, που δεν μπορούν να καταταγούν στις παραπάνω κατηγορίες.

Εκτός από τη συνεχή εξάπλωση αυτού του είδους της οικονομικής δραστηριότητας ακριβώς κατά το χρόνο που διεξαγόταν η έρευνα, η άλλη μεγάλη δυσκολία ήταν ότι η δραστηριότητα αυτή δεν έχει μελετηθεί στην Ελλάδα για τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια σε ένα πλαίσιο οικονομικής επιστήμης, αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, πράγμα που συνεπάγεται ένα κενό βιβλιογραφίας το οποίο έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως τέτοιο. Την ίδια στιγμή, μολονότι υπάρχει διεθνής βιβλιογραφία για τα

1. Εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη αρχικά του καθηγητή Γεωργίου Σταθάκη και έπειτα του καθηγητή Βασιλείου Καρδάση, με μέλη της Τριμελούς Επιτροπής τις καθηγήτριες Ντίνα Βαΐου (Σχολή Αρχιτεκτόνων, Ε.Μ.Π.) και Μαρία Καραμεσίνη (Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο). Ξεκίνησε το Φεβρουάριο 2009 και περατώθηκε τον Δεκέμβριο 2012.

παράλληλα νομίσματα, η βιβλιογραφία για αχρήματες συναλλαγές είναι πάρα πολύ περιορισμένη, ειδικά αν αφορά το αστικό τοπίο ή χώρες που ανήκουν στις λεγόμενες καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες.

## 2. Θεωρητικά ερωτήματα και θεωρητικές προσεγγίσεις

Ερωτήματα που η έρευνα διερεύνησε ήταν, πέρα από το ίδιο το ερώτημα αν αυτή η δραστηριότητα ανήκει ως αντικείμενο έρευνας και μελέτης στην οικονομική επιστήμη: Πώς μπορούμε να μελετήσουμε αυτή τη δραστηριότητα μέσα σε ένα οικονομικό πλαίσιο, ενώ η δραστηριότητα περιλαμβάνει συναλλαγές χωρίς ακριβή μέτρηση και χωρίς γραμμική αντίληψη του χρόνου; Πώς γίνονται αντιληπτές οι έννοιες της αγοράς και της οικονομίας και διαμορφώνονται μέσα από τη δραστηριότητα των μελών των σχημάτων, και τι επιπτώσεις μπορεί να έχει αυτό για τις πρακτικές τιμολόγησης, για την αποπληρωμή υποχρεώσεων και για ολόκληρη την αντίληψη περί αμοιβαιότητας; Ποιες είναι οι συνέπειες για την αξία των πραγμάτων και της ανθρωπίνης προσπάθειας, όταν τοποθετούνται στο πλαίσιο μιας συναλλαγής χωρίς επίσημο νόμισμα; Ποιος ήταν ο ρόλος της πρόσφατης οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης στην ενίσχυση της συμμετοχής στα σχήματα και στην εξάπλωσή τους και πώς μπορούμε να ερευνήσουμε πραγματικά μια τέτοια σύνδεση;

Χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα θεωρητικά επιχειρήματα για να εξηγήσουν αυτή τη δραστηριότητα, τα οποία έχουν ως εξής:

2.1. Το πρώτο επιχείρημα μελετά την οικονομική δραστηριότητα χωρίς επίσημο νόμισμα ως μια ρωγμή ή ένα σύνολο ρωγμών στην επικρατούσα καπιταλιστική οικονομία. Οι ρωγμές δεν δείχνουν αναγκαστικά ακόμη την

κατεύθυνση (αντι-ή μετα-καπιταλιστική) των μελλοντικών δομών.

2.2. Το δεύτερο επιχείρημα μελετά το ίδιο αντικείμενο ως μια δημιουργική προσπάθεια των ανθρώπων να ξεφύγουν από την κατάσταση διπλών δεσμών που έχει επιβληθεί σε βάρος τους από μια σχιζοειδή καπιταλιστική οικονομία.

2.3. Το τρίτο επιχείρημα διερευνά την πιθανότητα όλη η δραστηριότητα να είναι ένας αγώνας για να επαναπροσδιορίσουμε συλλογικά οικονομικές αξίες, να τις καθιερώσουμε και υποστηρίξουμε κατά προτεραιότητα. Όλα αυτά σχήματα-δομές είναι τα εργαλεία και/ή μηχανισμοί που χρησιμοποιούνται από τα μέλη των σχημάτων για να επιτευχθεί αυτό.

2.4. Το τέταρτο επιχείρημα εξακολουθεί να είναι χωρίς όνομα σε αυτήν τη διατριβή. Στοχεύει στη διερεύνηση διαφόρων στερεοτύπων σχετικά με τη χρήση πολλαπλών νομισμάτων και τη μη νομισματική οικονομία ως παρωχημένα, προσωρινά και ως λύσεις έκτακτης ανάγκης μόνο. Στο τέλος, θέτει ένα πλαίσιο για να διερευνήσουμε κατά πόσον η μελετώμενη οικονομική δραστηριότητα ήταν πάντα σύγχρονη με την επικρατούσα καπιταλιστική οικονομία και τώρα, κάτω από ορισμένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, θέτει μια τελειώς διαφορετική ατζέντα από αυτή που ορίζεται στο πλαίσιο στον άξονα καπιταλιστική-αντικαπιταλιστική.

## 3. Μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν

Για να προσεγγίσω ένα τέτοιο ιδιαίτερο αντικείμενο, τη στιγμή που υπάρχει περιορισμένη βιβλιογραφία βασισμένη σε έρευνα πεδίου, επέλεξα να χρησιμοποιήσω ένα συνδυασμό μεθόδων αντί για μία μόνο. Παρατήρηση και συμμετοχική παρατήρηση, ελεύθερες συζητήσεις με τους συμμετέχοντες, ανάλυση κειμένου και τήρηση σημειώσεων μέσω πυκνής περιγραφής χρησι-

μοποιήθηκαν κατά το προκαταρκτικό στάδιο της έρευνας, αλλά και κατά τη διάρκεια ολόκληρου του έργου.

Οι συνεντεύξεις με τους βασικούς πληροφορητές με βάση σύντομο ερωτηματολόγιο ανοικτών απαντήσεων ήταν η ποιοτική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για το πρώτο στάδιο της έρευνας. Μια έρευνα με ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή στοιχείων σχετικά με το προφίλ των μελών των σχημάτων και με τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των συναλλαγών που μελετήθηκαν. Το ενδιάμεσο στάδιο της έρευνας αποτελείται από χαρτογράφηση του αριθμού των μελών των συστημάτων σε όλη τη χώρα, όπου αυτό ήταν δυνατό και τα σχετικά στοιχεία ήταν διαθέσιμα. Η χαρτογράφηση λειτούργησε ως καταλύτης για να κατασκευαστεί το τέταρτο θεωρητικό επιχείρημα της διατριβής (βλ. παραπάνω επιχείρημα 2.4).

## 4. Συμπεράσματα της διατριβής

4.1. Οι δυσκολίες μέτρησης και οι διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με την ποσότητα, τη μέτρηση και το χρόνο δεν είναι λόγοι για να αποκλειστεί αυτή η δραστηριότητα από την οικονομική έρευνα. Μάλιστα, η χρήση ενός συνδυασμού μεθόδων και διεπιστημονικής εμπειρίας, που υπάρχουν στις κοινωνικές επιστήμες εν γένει, αποδείχθηκε καρποφόρα όσον αφορά στην προσέγγιση ενός τέτοιου ιδιαίτερου ερευνητικού θέματος.

4.2. Οι έννοιες της αγοράς και της οικονομίας που γνωρίζουμε από τα εγχειρίδια της οικονομικής επιστήμης είναι μόνο μία δυνατότητα μεταξύ πολλών. Σε αντίθεση με την επικρατούσα ιδέα ότι η αγορά και η οικονομία μπορούν να είναι ανεξάρτητες από την κοινωνία, φαίνεται ότι μέσα στα σχήματα οι κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες δεν μπορούν να διακριθούν οι μιν από τις δε και ότι τα μέλη των σχημάτων επίτηδες έχουν

επιλέξει να συμβαίνει αυτό. Επιπλέον, μια αγορά μπορεί να υπάρχει χωρίς χρήματα στην τυπική μορφή της, και μια οικονομία μπορεί να υπάρξει χωρίς οι οικονομολόγοι είναι σε θέση να μετρήσουν σε επίσημο νόμισμα.

4.3. Το θέμα της αξίας ήταν από τα πιο δύσκολα που είχε να αντιμετωπίσει η διατριβή. Μέσω των μη κυρίαρχων τρόπων συναλλαγής οι άνθρωποι δείχνουν ξεκάθαρα ότι προτιμούν άλλες διαδικασίες αξιολόγησης και άλλα αποτελέσματα αποτίμησης από την κυρίαρχη οικονομία, ή τουλάχιστον, προσπαθούν να αμφισβητήσουν τις κυρίαρχες αξιολογήσεις και αγωνίζονται για την υποστήριξη των δικών τους αντιλήψεων περί αξίας. Η συλλογική φύση της πρόκλησης αυτής είναι το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό. Από τη μία πλευρά, φαίνεται ότι ακολουθεί την τυπική μορφή πάλης των κοινωνικών ομάδων που αγωνίζονται συλλογικά ενάντια σε επιλογές που επιβάλλονται από δομές έξω από την επιρροή τους. Από την άλλη πλευρά, τα ζητήματα τάξης, φύλου, μορφωτικού επιπέδου, ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, είναι ανοιχτά και φαίνεται ότι αναδιατάσσονται με τρόπους αρκετά διαφορετικούς από τη συνηθισμένη ταξική πάλη.

4.4. Φαίνεται ότι τα οικονομικά οφέλη μπορεί να περιλαμβάνουν λαμβανόμενα πολύ πιο πέρα από ό,τι θα μπορούσε κανείς να μετρήσει σε επίσημο νόμισμα. Η διασφάλιση ότι οι αξιολογήσεις σου και οι αξιολογήσεις της κοινότητάς σου λαμβάνονται υπόψη και προστατεύονται είναι ένα σημαντικό οικονομικό όφελος. Η εγκαθίδρυση νέων οικονομικών διευθετήσεων, όπου η φύση και οι άνθρωποι δεν αντιτίθενται μεταξύ τους, είναι επίσης ένα σημαντικό οικονομικό όφελος.

4.5. Στο πλαίσιο αυτό, θα γινόταν κατανοητή η ποικιλία των κινήτρων που συνυπάρχουν στις εξηγήσεις των συμμετεχόντων για την ίδρυση ή/και

συμμετοχή σε ένα σχήμα. Οι μονοδιάστατες εξηγήσεις δεν θα μπορούσαν να ισχύουν καθόλου, αλλά θα ίσχυε ένας πολυεπίπεδος συλλογισμός όπου τα οικονομικά κίνητρα συνυφαίνονται με τα κοινωνικά. Αυτό επιβεβαιώνει ότι η οικονομική δραστηριότητα δεν θεωρείται ως αποκομμένη από την κοινωνία. Επίσης, επισημαίνεται ότι ούτε τα πολιτικά κίνητρα μπορούν να διαχωριστούν από τους οικονομικούς στόχους. Κατά συνέπεια, η συμπεριφορά των ανθρώπων που πραγματοποιούν συναλλαγές χωρίς επίσημο νόμισμα γίνεται ένα μείζον θέμα της πολιτικής οικονομίας και η μονοδιάστατη σύνδεση μεταξύ της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης της συμμετοχής και εξάπλωσης των συστημάτων δεν υπάρχει και θα ήταν παράλογο να υπάρχει, δεδομένων των προαναφερθέντων ζητημάτων.

4.6. Η μικρή παραγωγή σε όλους τους κύριους τομείς της ανθρώπινης προσπάθειας είναι αυτό που συνάντησα κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας. Τα σχήματα φαίνεται να ευνοούν τη μικρή παραγωγή και τη μικρή κατανάλωση σε όλες τις πτυχές τους, με την ανακατανομή τυχόν πλεονάσματος και με αναδιανομή τεχνογνωσίας, εργαλείων, απλών/μικρών μηχανών, ανακυκλωμένων πραγμάτων/υλικών και αχρησιμοποίητων αποθεμάτων σε ντουλάπια ή μικρά καταστήματα που κλείνουν. Επιπλέον, η μικρή παραγωγή στην ανθρώπινη προσπάθεια, δηλαδή τις υπηρεσίες, επίσης ευνοείται ή, τουλάχιστον, φαίνεται ότι μπορεί να ευνοηθεί πολύ αφού τα σχήματα ενθαρρύνουν τα μέλη τους να παρέχουν ποικιλία υπηρεσιών και να χρησιμοποιούν τις ποικίλες δεξιότητές τους, αντί για μία μόνο επαγγελματική υπηρεσία.

##### 5. Επίλογος

Περισσότερο από ασφαλή συμπεράσματα, η έρευνα ανέδειξε ερωτήματα και στην πραγματικότητα έθεσε πολλές

κατευθύνσεις για περαιτέρω μελέτη και εμπειρική διερεύνηση. Η οικονομική δραστηριότητα χωρίς επίσημο νόμισμα βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε ανάπτυξη στην Ελλάδα και το επιστημονικό ενδιαφέρον αναπτύσσεται αντίστοιχα. Θα ήταν ελπιδοφόρο αν άλλοι ερευνητές και ερευνήτριες, όχι μόνο από την οικονομική, αλλά και από άλλες επιστήμες, ασχοληθούν με αυτό το αντικείμενο για το οποίο γνωρίζουμε ελάχιστα.

Η διδακτορική έρευνα έλαβε υποστήριξη στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ II Πανεπιστημίου Κρήτης» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια βίου Μάθηση 2007 - 2013» (Ε.Π.Ε.Δ.Β.Μ.) του Ε.Σ.Π.Α. (2007-2013), το οποίο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους. Για το πλήρες κείμενο της διατριβής και άλλες δημοσιεύσεις, μπορεί κανείς να επισκεφθεί τις σελίδες [http://www.scribd.com/Irene\\_Sotiropoulou](http://www.scribd.com/Irene_Sotiropoulou) και <http://independent.academia.edu/Irene-Sotiropoulou>.

##### Βασική βιβλιογραφία:

- Arensberg, Conrad M., Pearson, Harry W. και Polanyi, Karl (επιμ.) (1957), *Trade and market in early empires*, Γκλενκόου, Ιλινόις: Free Press.
- Bateson, Gregory (1972), *Steps to an ecology of the mind – Collected essays in anthropology, psychiatry, evolution and epistemology*, Νιου Τζέρσι και Λονδίνο: Jason Aronson Inc.
- Biddle, Erika, Graeber, David και Shukaitis, Stephen (επιμ.) (2007), *Constituent Imagination: Militant Investigations//Collective Theorization*, Oakland-Edinburgh-West Virginia: AK Press.
- Creutz, H. (1982), *The money syndrome – Paths to an economic order free from crises*, preliminary translation in English by H.Eisencolb & R.Mittelstaedt, accessible online at <http://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/creutz/geldsyndrom/english/>.

- Douthwaite Richard (2006), *Short Circuit*, online edition updated till July 2006, διαθέσιμο στο [www.feasta.org/documents/shortcircuit/index.html](http://www.feasta.org/documents/shortcircuit/index.html).
- Ehrenreich, Barbara και Russell Hochschild Arlie (επιμ.) (2003), *Global Woman – Nannies, maids and sex workers in the new economy*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Granta Books & Metropolitan Books.
- Fayazmanesh, Sasan (2006), *Money and exchange – Folktales and reality*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge-Taylor & Francis Group.
- Goerner, Sally, Lietaer, Bernard, McLaren, Nadia και Ulanowicz, Robert E. (2010), «Is our monetary structure a systemic cause for financial instability? Evidence and remedies from nature», *Journal of Future Studies* 14(3): 89-108.
- Graeber, David (2001), *Towards an anthropological theory of value – The false coin of our dreams*, Houndmills & New York: Palgrave.
- Gregory, Christopher A. (1997), *Savage money – The anthropology and politics of commodity exchange*, The Netherlands: Harwood Academic Publishers.
- Kennedy, Margrit (1995): “Interest and Inflation Free Money”, *Seva International*, downloaded on 04.09.2004, διαθέσιμο στο [www.appropriate-economics.org/ebooks/kennedy/kennedy.htm](http://www.appropriate-economics.org/ebooks/kennedy/kennedy.htm).
- Mazower, Mark (2002), *Τα Βαλκάνια [The Balkans]*, trans. Constantinos Kouremenos, Αθήνα: Πατάκης.
- Peckham, Robert S. (2004), «Internal colonialism – Nation and region in 19th century», στο Todorova, M. (επιμ.) *Balkan identities-Nation and memory*, Λονδίνο: Hurst & Company: 41-58.
- Peterson, Spike V. (2010), «A long view of globalization and crisis», *Globalizations* 7(1-2): 187-202.
- Schoenberger, Erica (2008), «The origins of the market economy: state power, territorial control and modes of war fighting», *Comparative Studies in Society and History* 50(3): 663-691.
- Schumacher, E.F. (1974), *Small is beautiful – A study of economics as if people mattered*, Λονδίνο: Abacus Edition – Sphere Books.
- Seaford, Richard (2004), *Money and the early Greek mind*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Starn, Randolph (1971), «Historians and “crisis”», *Past & Present* 52 (August): 3-22
- Taussig, Michael (2010), *The devil and commodity fetishism in Latin America*, 30th anniversary edition with a new chapter by the author, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Todorova, Maria (1994), «The Balkans: From Discovery to Invention», *Slavic Review* 52(2) Summer: 453-482.
- Weiner Annette (1992), *Inalienable Possessions*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Zelizer, Viviana (1997), *The social meaning of money: Pin money, paychecks, poor relief and other currencies*, Πρίνστον: Princeton University.



## Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ: ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΕ ΕΞΕΛΙΞΗ

Γιώργος Βλάχος<sup>1</sup>, Παύλος Καρανικόλας<sup>2</sup>

Τα τελευταία χρόνια γίνεται ευρέως αποδεκτή η άποψη ότι η επίτευξη του στόχου της βιωσιμότητας ή αειφορίας απαιτεί ριζικές αλλαγές, δηλαδή αλλαγές στο επίπεδο ενός ευρύτερου συστήματος και όχι απλές διορθωτικές κινήσεις περιορισμένης θεματικής, χρονικής ή τοπικής εμβέλειας. Προκρίνεται έτσι η θεώρηση της μετάβασης στη βιωσιμότητα όχι ως απλή τεχνολογική προσαρμογή, αλλά ως δυναμική διαδικασία αλλαγών στην οικονομία, την κοινωνία, τους θεσμούς, το περιβάλλον, τον πολιτισμό, τις αξίες και φυσικά στην τεχνολογία.

Ως μετάβαση ορίζεται η ριζική μεταστροφή ενός επικρατούντος συστήματος-«καθεστώτος» (regime) σε πιο βιώσιμη (sustainable) κατάσταση. Για την επίτευξη ενός τέτοιου εγχειρήματος απαιτείται η συνδρομή διαδικασιών που σημειώνονται σε δύο άλλα επίπεδα: η μεταβολή σ' ένα προϋπάρχον συστηματικό καθεστώς προέρχεται από καινοτομίες που έχουν ξεκινήσει στο επίπεδο ενός θώκου ή «φωλεάς» (niche), οι οποίες προοδευτικά συνδέονται με το καθεστώς και το αλλάζουν. Παράλληλα επηρεάζεται από τις εξελίξεις στο ευρύτερο –χωρικά και χρονικά– κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον (socio-technical landscape). Το ευρύτερο αυτό περιβάλλον ασκεί πιέσεις στο καθεστώς, οι οποίες μπορούν να δημιουργήσουν πολύ σημαντικές ευκαιρίες για ουσιαστικές αλλαγές. Οπότε,

για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση πρέπει να ευθυγραμμιστούν διαφορετικές εξελίξεις σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, ανοίγοντας ένα δρόμο ανάπτυξης που βασίζεται σε νέες πρακτικές, τεχνολογίες, γνώσεις, θεσμικούς κοινωνικής οργάνωσης και σε διαφορετικές αρχές και αξίες.

Σε αναλυτικούς όρους, τόσο το καθεστώς, όσο και οι φωλεές εξετάζονται σε τρεις διαστάσεις, την τεχνολογική, την κοινωνική και την θεσμική-αξιακή, επιτρέποντας την καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι καινοτομικές πρωτοβουλίες «αγκυρώνονται» και «επωάζονται» μέσα στο υπάρχον καθεστώς.

Καθώς η ίδια η έννοια της βιωσιμότητας/αειφορίας επιδέχεται πολλαπλές προσεγγίσεις και ορισμούς, η μετάβαση προς τη βιωσιμότητα προϋποθέτει την ενεργό εμπλοκή πολλών δρώντων υποκειμένων μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, καθώς επίσης και μια θεώρηση σε ποικίλες χρονικές και χωρικές κλίμακες. Μόνο μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες είναι δυνατόν να εξεταστούν επαρκώς οι καθ' όλα θεμιτές πολλαπλές προσεγγίσεις καθώς και η εγγενής αβεβαιότητα των εναλλακτικών συστημάτων και των διαδρομών προς τα συστήματα αυτά. Ένα σημαντικό βήμα είναι συνεπώς να προσδιοριστούν και να εκτιμηθούν οι μελλοντικές διαδρομές μετάβασης, π.χ. προβλέποντας πιθανές μελ-

1. Επίκουρος Καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, gvlahos@aua.gr

2. Επίκουρος Καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο pkaranik@aua.gr

λοντικές πορείες ενός καθεστώτος. Αυτό αντιμετωπίζεται με τη χρήση της δια-θεματικής (transdisciplinary) έρευνας, δηλαδή με την άμεση εμπλοκή των ενδιαφερόμενων εταίρων στη διαδικασία της έρευνας.

### *Το Πρόγραμμα FarmPath*

Το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Farming Transitions: Pathways towards regional sustainability of agriculture in Europe» και ακρωνύμιο FarmPath είναι ένα τριετές ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτείται μέσω της 7ης Οδηγίας-Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και ολοκληρώνεται τον Φεβρουάριο του 2014. Ο γενικός στόχος του FarmPath είναι να εντοπίσει και να εκτιμήσει εναλλακτικές διαδικασίες μετάβασης της γεωργίας προς τη βιωσιμότητα σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Σκοπό έχει επίσης έχει να εκτιμήσει τις ανάγκες για κοινωνικές και τεχνολογικές καινοτομίες ώστε να ξεκινήσει και να επιτύχει η διαδικασία της μετάβασης.

Οι ερευνητικές ομάδες του προγράμματος προέρχονται από το James Hutton Institute από τη Σκωτία (συγγώνευση του Macaulay Land Use Research Institute με το Scottish Crop Research Institute), το οποίο και συντονίζει το πρόγραμμα, το University of Natural Resources and Life Sciences της Βιέννης (BOKU), το University of National and World Economy της Σόφιας, το Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, το Institute for Rural Development (IFIS) της Φρανκφούρτης, το Czech University of Life Sciences της Πράγας, το Πανεπιστήμιο του Plymouth (Ηνωμένο Βασίλειο), το Πανεπιστήμιο της Evora από την Πορτογαλία, και το Institute for Life, Food and Horticultural Sciences and Landscape της Ρεν από τη Γαλλία.

Η ερευνητική ομάδα στην Ελλάδα αποτελείται από τους Γιώργο Βλάχο

(Επ. Καθηγητή, Γ.Π.Α.), Γιάννη Γούσιο (Γεωπόνο MSc, ΕΕΔΙΠ), Παύλο Καρανικόλα (Επ. Καθηγητή, Γ.Π.Α.), Λεωνίδα Λουλουδή (Καθηγητή Γ.Π.Α.), Νίκο Μαρτίνο (Ομ. Καθηγητή Γ.Π.Α.), Χαρίκλεια Μινώτου (Δρ. Γεωπόνο) και Εμη Τσακάλου (Γεωπόνο MSc).

Οι εξεταζόμενες μελέτες περίπτωσης ομαδοποιήθηκαν σε επτά συστάδες, η καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει τρεις μελέτες περίπτωσης από διαφορετικές χώρες: παραγωγή ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές στη γεωργία, νέοι τρόποι χρήσης της υπαίθρου, νέες μορφές διακυβέρνησης, νέες μορφές συνεργασίας μεταξύ των γεωργών, εναλλακτικά δίκτυα εμπορίας, γεωργικά συστήματα υψηλής φυσικής αξίας και μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της γεωργίας.

Στην Ελλάδα εξετάζονται τρεις μελέτες περίπτωσης: τα κρασιά ποιότητας της Σαντορίνης, το σύστημα της ολοκληρωμένης διαχείρισης καλλιέργειών στην Ημαθία και το σύμφωνο ποιότητας στην περιοχή της λίμνης Πλαστήρα.

Επίσης, σε ιδιαίτερα πακέτα εργασίας του προγράμματος εξετάζονται:

α) διαφορετικά σενάρια για την πορεία μιας περιοχής προς τη βιωσιμότητα, με την ενεργό συμμετοχή των ενδιαφερομένων μερών. Στην Ελλάδα, τα σενάρια αυτά αναπτύχθηκαν για την Περιφερειακή Ενότητα Ημαθίας,

β) προτάσεις πολιτικής σε διαφορετικά επίπεδα, και

γ) ο ρόλος που παίζουν οι νέοι γεωργοί και οι νεοεισερχόμενοι στη γεωργία, στη διαδικασία της μετάβασης.

### *Πρώτα ερευνητικά αποτελέσματα*

Η εισαγωγή και καθιέρωση του εν λόγω συστήματος έχει ήδη αποδώσει θετικά αποτελέσματα, καθώς οι συνεταιρισμοί/ομάδες παραγωγών είδαν τη διαπραγματευτική τους δύναμη να αυξάνεται εντός της αλυσίδας της παραγόμενης αξίας και οι ιδιώτες έμποροι στην

πραγματικότητα ακολουθούν τις τάσεις που καθορίζονται από τους συνεταιρισμούς. Το γεγονός αυτό μαζί με την, σε σημαντικό βαθμό, αποδοχή του προαιρετικού συστήματος περιβαλλοντικής διαχείρισης της καλλιέργειας του ροδάκινου από τους παραγωγούς της ΠΕ Ημαθίας, την επέκταση του δικτύου των συμβούλων και την αλλαγή του ρόλου των δικτύων, με τις ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές που επέφεραν στην αγορά εργασίας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ενδείξεις κοινωνικής βιωσιμότητας του συστήματος. Επίσης, η μείωση των χρησιμοποιούμενων εισροών (νερού, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων) αλλά και οι ηπιότερες για το περιβάλλον πρακτικές φυτοπροστασίας που υιοθετήθηκαν σε ευρύτατη κλίμακα, τεκμηριώνουν μια θετική επίδραση στο περιβάλλον της περιοχής.

Διαπιστώνεται έτσι ότι η πολυεπίπεδη εξέταση της μετάβασης στο επίπεδο του ευρύτερου τεχνικού και κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος, αυτό του καθεστώτος και του θάκου, αλλά και των επιδράσεων μεταξύ τους ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη. Ο εντοπισμός της συνδρομής πολλαπλών αλλά συγκεκριμένων επιδράσεων του ευρύτερου περιβάλλοντος και ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξαν στην διαδικασία της μετάβασης, πρόσθεσε μια ισχυρή και αξιόπιστη ερμηνευτική παράμετρο, που λείπει σε πολλές από τις αναλύσεις στη βιβλιογραφία της αγροτικής ανάπτυξης. Κι αυτό, παρά το γεγονός ότι, σε αυτή την περίπτωση, η μετάβαση είχε μια «αμυντική» αφετηρία, αφού η συγκυρία στο ευρύτερο περιβάλλον ήταν ιδιαίτερα αρνητική για την επιβίωση του προϋπάρχοντος καθεστώτος (παλιότερα «χωματερές»), αργότερα απώλεια εξαγωγικών αγορών, νέα τεχνικά εμπόδια στις ελληνικές εξαγωγές από τις ανταγωνίστριες χώρες κ.ά.).

Στο επίπεδο του προϋπάρχοντος καθεστώτος, η ανάλυσή του σε τρεις διαστάσεις, την τεχνολογική, την κοινωνική και την θεσμική-αξιακή, επέτρεψε

την καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας με την οποία η πρωτοβουλία που εξετάστηκε, «αγκυρώθηκε» και «επωάστηκε» μέσα στο υπάρχον καθεστώς. Έτσι, οι σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές που επήλθαν και οι καινοτομίες δεν θα μπορούσαν να εφαρμοστούν, πρώτον, αν θεσμικοί φορείς του προϋπάρχοντος καθεστώτος δεν προσαρμόζονταν σε νέους «υβριδικούς» ρόλους, όπως ο ΟΠΕΓΕΠ (ρυθμιστής και υποκινητής της όλης προσπάθειας) και οι συνεταιριστικές οργανώσεις (με καθήκοντα εμπορίας αλλά και εκπροσώπησης) και, δεύτερον, αν τα υπάρχοντα δίκτυα δεν άλλαζαν στόχους, οργάνωση και εύρος. Ανέλαβαν όλοι οι ενδιαφερόμενοι εταίροι τη συν-ευθύνη της διαδικασίας μετάβασης, προσαρμόζοντας το πρότυπο της ολοκληρωμένης διαχείρισης στις ανάγκες τους και προσαρμόζομενοι οι ίδιοι στις ευμετάβλητες συνθήκες της αγοράς, στον αντικειμενικά μάλλον δύσκαμπτο κλάδο των δενδρωδών καλλιεργειών.

Το θεωρητικό πλαίσιο που χρησιμοποιήθηκε, λόγω της έμφασης που δίνει στον δυναμικό χαρακτήρα της μετάβασης βοήθησε στην περιγραφή και την κατανόηση της διαδικασίας. Θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει βέβαια ότι η χρησιμότητα της θεωρίας της μετάβασης για τη διαμόρφωση προτά-

σεων πολιτικής, πέραν της χρήσης ως παραδείγματος, ήταν μάλλον περιορισμένη, ειδικά με τη μέχρι τώρα χρήση της στην εξέταση της εξέλιξης ολόκληρων κλάδων ή τομέων σε εθνικό ή και υπερεθνικό επίπεδο. Κι αυτό γιατί τα συμπεράσματα που μπορούν να αντληθούν είτε είναι τόσο γενικά που καταλήγουν σε κοινοτοπίες είτε είναι τόσο εξειδικευμένα στη περίπτωση που μελετάται που οποιαδήποτε απόπειρα γενίκευσης, έστω και κάποιων από αυτά, είναι αδύνατη. Η προσπάθεια που γίνεται στο παρόν ερευνητικό πρόγραμμα να εφαρμοστεί σε περιφερειακό ή και υποπεριφερειακό επίπεδο και με διαφορετικά σημεία αφετηρίας επιχειρεί να γεφυρώσει το χάσμα αυτό και, από τα πρώτα αποτελέσματα, διαφαίνονται κάποιες δυνατότητες. Η απάντηση σε ερωτήματα, που αφορούν π.χ. τις αιτίες της διαφοροποίησης της διαδικασίας στα διαφορετικά τελικά προϊόντα (ροδάκινο επιτραπέζιο και κονσερβοποιίας) ή μεταξύ περιοχών, αναμένεται να φωτίσει καλύτερα τη δυναμική διαδικασία της συνεξέλιξης που είναι η μετάβαση στη βιωσιμότητα.

#### *Επίλογος*

*Η μετάβαση προς τη βιωσιμότητα αποτελεί τα τελευταία χρόνια ένα από τα*

πιο δυναμικά διεπιστημονικά ερευνητικά πεδία, που εξετάζει τη δυναμική-εξελικτική πορεία ενός συστήματος προς τη βιωσιμότητα, ως αποτέλεσμα των συνδυασμένων επιδράσεων που δέχεται από καινοτομίες που επωάζονται σε «φωλιές» και από πιέσεις προερχόμενες από το ευρύτερο μακρο-περιβάλλον. Οι θεωρητικές αφετηρίες της εν λόγω προσέγγισης ανάγονται στη θεωρία των συστημάτων και σε σχολές οικονομικής σκέψης, όπως η θεσμική και εξελικτική οικονομική (institutional and evolutionary economics).

Το ερευνητικό πρόγραμμα Farm-Path εστιάζει το ενδιαφέρον του σε θέματα τα οποία μέχρι σήμερα ελάχιστα έχουν ερευνηθεί στο πλαίσιο της θεωρίας της μετάβασης: α) τη γεωργία, τον αγροτοδιατροφικό τομέα και τον αγροτικό χώρο, β) την περιφερειακή κλίμακα και γ) την «εν εξελίξει» μετάβαση, αυτή δηλαδή που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Τα θέματα αυτά αποτελούν γόνιμες ερευνητικές προκλήσεις και εγείρουν σειρά μεθοδολογικών ζητημάτων.

Η εφαρμογή της προτεινόμενης μεθοδολογίας σε 21 μελέτες περιπτώσεων σε επτά ευρωπαϊκές χώρες έχει ήδη δώσει αξιόλογα ερευνητικά αποτελέσματα.